

Ю.К. Рудакова*

**ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ ПАВЛА I
НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

У статті розглядаються основні аспекти земельної політики імператора Павла I в губерніях Правобережної України. Основну увагу приділено питанню повернення маєтків полякам і нових земельних пожалувань росіянам.

Проблеми аграрної історії кінця XVIII – початку XIX ст. давно стали об'єктом наукових студій. Разом із тим існує певне коло ще не досліджених питань. Одним з них є земельна політика царського уряду на території Правобережної України за часів правління Павла I. Фактично цією темою займалися тільки В. Семевський та П. Жукович¹. Саме вони зробили спробу критичного огляду основних аспектів аграрної політики цього імператора на приєднаних до Російської імперії землях Речі Посполитої. Протягом останнього десятиліття дослідники знову почали звертатися до розгляду окремих питань теми. У своїх працях вони зокрема зосереджують увагу на регіональній історії, а також на деяких аспектах соціально-економічного розвитку регіону в ширшому хронологічному контексті². Проте і надалі залишається потреба більш детального й систематичного вивчення даної проблематики.

Внаслідок поділів Польщі 1793 та 1795 рр. територію Правобережної України було приєднано до Росії. Серед визначальних питань у політиці царської влади як щодо нових підданих, так і в цілому по імперії були питання, пов'язані зі ставними правами й землею власністю останніх.

Протягом свого нетривалого правління Павло I неодноразово висловлював незгоду з політикою своєї матері, імператриці Катерини II. Хоча його політика об'єктивно була спрямована на розвиток державних інституцій та підтримання у Росії стабільного порядку, тобто в цілому продовжувала курс попереднього правління. У сфері законодавства це втілювалося зокрема в прийнятті ряду височайших указів, що, з одного боку, були спрямовані на захист матеріального становища дворян³, а з другого, – частково обмежували права шляхетного стану, закріплені у Жалуваній грамоті 1785 р.⁴, а також тих, які декларували застосування санкцій щодо окремих осіб у разі невиконання ними певних наказів імператора. Зокрема формами покарання останніх були конфіскація або секвестр маєтностей⁵, хоча, за Жалуваною грамотою, дворянина можна було позбавити нерухомого майна лише в судовому порядку за тяжкі злочини. У такому разі спадкові маєтності не вилучалися в казну, а передавалися законним спадкоємцям⁶.

Однією з особливостей державної діяльності Павла I було передання шляхом пожалувань у приватне чи орендне володіння великої кількості заселених маєтків двірцевого й економічного** відомств у велико- і малоросійських губерніях, які Катерина II прагнула залишити недоторканими. Черпаючи переважно з цього джерела, імператор за 4 роки та 4 місяці свого правління, за даними В.Семевського, роздав близько 300 тис. душ чоловічої статі***, тимчасом, як його мати за 33 роки свого правління пожалувала в спадкове володіння відповідно близько 425 тис. їх⁷, тобто у відносних цифрах приблизно в 5,5 раза менше. Одночасно розміри маєтків, які жалував Павло I, були у середньому невеликими порівняно з катерининськими. Таким чином імператор винагородив більшу кількість осіб порівняно

* Рудакова Юлія Костянтинівна – аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія".

** Економічними називалися секуляризовані у 1764 й 1786 рр. церковні маєтності.

*** У розглядуваний період у Російській імперії розміри маєтностей вимірювалися переважно кількістю душ чоловічої статі. На території Правобережної України ще довгий час залишалась актуальною проблема обмеження і визначення "земельних" розмірів приватних та державних

з матір'ю. Здебільшого укази монарха про пожалування припадають на перші 5 місяців його правління. Ще сучасники останнього зазначали, що причиною такої політики масових роздач казенних селян було переконання імператора в тому, що доля поміщицьких краща, ніж доля перших, а також, вірогідно, страх Павла I перед можливими селянськими повстаннями на зразок Пугачовщини, попередити які начебто легше було поміщикам, ніж урядовим управителям державних маєтків⁸.

Крім пожалувань “у вічне і спадкове володіння” нових маєтностей, імператор призначав у такого ж типу володіння землі, які вже перебували у власності тих же осіб на інших умовах: в емфітевтичному* володінні (наприклад, староства**), в оренді пожиттєвій чи короткотерміновій тощо. Маєтки також віддавалися новим власникам у пожиттєву чи іншого терміну оренду зі сплатою казни відповідних сум чи без неї. Часом призначені у пожалування землі чи населені пункти перебували в пожиттєвому володінні інших осіб. У такому разі одержувачу, як правило, доводилося чекати закінчення терміну власності чи смерті попереднього господаря.

В губерніях Правобережної України маєтків двірцевого й економічного відомств не було (за винятком тієї невеликої території у Київському і Васильківському повітах Київської губернії, яка до 1793 р. була в складі Російської імперії та на котрій розташовувалися секуляризовані села монастирів, які й залишилися в казні). Взагалі державний земельний фонд після пожалувань Катерини II залишився дуже невеликий. Але з часом він поповнився за рахунок викупленого у казну величезного Поберезького маєтку князя Олександра Любомирського (“40 тисяч душ селян, не враховуючи чиншову шляхту, волохів і жидів”, та більше мільйона десятин родючих земель із лісами⁹), який імператор почав по частинах роздаровувати з квітня 1798 р.***, а також деяких інших (значно менших за розмірами) маєтків і ряду староств, пожиттєві власники яких померли. Крім того, після роздач Катерини II тут залишалася в державному управлінні значна частина маєтностей, конфіскованих у 1795 р. в ієрархів католицької й уніатської церков, зокрема митрополита Феодосія Ростоцького.

Для населення Правобережної України зі смертю Катерини II та початком правління її сина настала нова доба. Павло I, який демонстративно засуджував факт знищення Речі Посполитої (хоча й підписав та ратифікував конвенцію трьох держав “про остаточний поділ Польщі”¹⁰), з перших днів царювання виявив прихильність до мешканців приєднаних від неї до Росії територій. Зокрема це втілювалося у пожалуванні полякам чинів і посад, починаючи з першого дня правління, звільненні засуджених учасників повстання 1794 р. (в середині листопада 1796 р. тих, хто відбував ув'язнення у Петербурзі, зокрема найголовніших “ворогів” та “злочинців” Тадеуша Костюшка й графа Ігнація Потоцького; всіх інших — указом від 29 того ж місяця¹¹, тобто лише на 23-й день від проголошення маніфесту про смерть імператриці Катерини II та вступ на престол нового монарха) і частково поверненні їхніх маєтностей або призначенні нових.

Із самого початку свого правління Павло I приділяв велику увагу дотриманню законності в нових імперських провінціях. Дізнавшись про те, що багато чиновників у Мінській, Волинській, Подільській та Брацлавській губерніях, тобто на підвладній генерал-губернатору Тимофію Тутолміну території, незаконно привласнили собі чужі маєтності й завдають кривди землевласникам, імператор уже 21 листопада 1796 р. наказав сенату провести розслідування та щотижнево допо-

* Тимчасове володіння, як правило, довготермінове.

** Один із видів державного володіння в Речі Посполитій.

*** Велика кількість населених пунктів Поберезького маєтку перебувала у заставній посесії, що становило додатковий клопіт для чиновників казенних палат та нових власників. Адже останні могли отримати свої нові маєтності лише після того, як “вони вибудуть із застав”.

відати про його результати¹². Напевно, саме останні спричинили призначення нового генерал-губернатора цих територій, 1 грудня — генерал-лейтенанта Сергія Вязьмітінова, а з 4 грудня — генерал-лейтенанта Олександра Беклешова, хоч указ про звільнення Т.Тутолміна було видано лише 9 вересня 1798 р. Цей факт красномовно свідчить про ставлення Павла I до одного з найвищих сановників імперії часів Катерини II. В щоденнику одного з тогочасних католицьких ієрархів, єпископа Станіслава Сестренцевича від 8 вересня 1797 р. записано: “Імператор ненавидить усе, що він називає “Тутолмін”¹³. Одночасно з останнім було змінено інших вищих губернських чиновників країни. Пізніше князь Адам Чарторийський у своїх мемуарах зазначав, що страх, який нагнав Павло I на провінційних правителів, сприяв зменшенню їхніх зловживань і жителі польських земель пам’ятали період царювання імператора як час, коли вони зазнавали значно менше утисків від місцевих урядовців¹⁴.

За традицією, вступ на престол нового монарха Російської імперії супроводжувався присягою на вірне підданство, яку складали ті мешканці держави, кому це належало робити, тобто фактично всі її верстви, крім селян-кріпаків та іноземців, які не перебували на державній службі. Разом з усіма іншими присягнути на вірне підданство Павлу I отримали можливість як звільнені учасники повстання 1794 р., так і землевласники, що емігрували в 1793–1796 рр., постійно мешкали за кордонами імперії й не з’явилися на території останньої у встановлений термін, через що за правління Катерини II були позбавлені прав її підданих. Принесення присяги урівнювало всі ці та подібні категорії колишніх громадян Речі Посполитої в статусі з іншими російськими підданими, давало їм право сподіватися на повернення своїх маєтків або навіть отримання з ласки імператора нових, взагалі право володіти нерухомим майном на території країни. Звільнені учасники повстання, що не побажали присягнути новому монарху, а отже, втратили всі права підданих, мусили виїхати за межі імперії. Й справді, частині помилованих чи їхніх родичів Павло I повернув у перші ж місяці свого правління їхні маєтки, які в більшості випадків йому довелося відібрати у нових власників, або призначив відповідну компенсацію. “Ображеним” йому довелося компенсувати втрачене майно.

Частина підданих імператора тимчасово отримала особливий статус, закріплений конвенцією “про остаточний поділ Польщі”. У статті XI останньої зазначалося, що “три двора [тобто імператор всеросійський, король прусський та імператор римський. — Ю.Р.] ... уловились не терпеть более впредь, чтобы кто-либо из подданных их почитался смешанным подданным”, тобто таким, що має нерухомості “во взаимных государствах; ... вследствие чего каждый из взаимных подданных ... будет обязан в пятилетний срок за себя, детей и наследников своих, равно как и питомцев, порученных ему законно в опеку, объявить, за которым государством желает он остаться в подданстве”¹⁵. Вибір можна було зробити лише один раз під загрозою конфіскації майна у разі зміни рішення. П’ятирічний строк давався спільним підданим для того, щоб вони продали чи проміняли “на условиях, сколько возможно лучших, их недвижимые имущества и другие поместные права, им принадлежащие, вне того государства, которое они себе изберут для жития, как подданные оно”. Цей припис поширювався на все майно, яке могло стати власністю даних осіб за спадковим, розділним між подружжям чи будь-яким іншим правом. За умови невиконання цього положення “онные имущества и права самым делом подпадут конфискации в трех государствах”¹⁶. Гроші, отримані від продажу таких маєтків, при перевезенні через кордон митом не обкладалися. Стаття XIII конвенції визначала належність кожній із трьох держав “поместий и епархиальных прав” духовенства, які останнє має за межами тієї з них, в котрій проживає. Окремо зазначалося, що під цим поняттям зокрема маються на увазі

гроші, віддані йому під заставу чи на збереження, які вилучалися у казенне відомство відповідної держави.

Укази Павла I однакового змісту від 31 серпня і 4 вересня 1798 р., дані відповідно київському й малоросійському генерал-губернатору, генералу О.Беклешову та кам'янець-подільському воєнному губернатору, генералу, графу Івану Гудовичу, детально визначали порядок видачі паспортів спільним підданам на виїзд за кордон¹⁷. В указах було зазначено, що останні (з поверненням) можуть отримати тільки спільні піддані й лише для поїздки у пруські чи австрійські володіння на визначений термін. Перевищення його дати, виїзд з Австрії або Пруссії до інших держав тягнули за собою секвестр маєтку та втрату права на в'їзд на територію Російської імперії. Той же, хто виїхав би "у землі ворога чи його союзників", оголошувався зрадником, і його майно конфісковувалося. Ті особи, які не мали маєтків в австрійських або пруських володіннях, не могли отримати паспорти на виїзд із поверненням, а ті, що вже продали маєтності на території Росії, після виїзду за її межі вважалися іноземцями й могли в'їхати лише на загальних підставах для останніх, тобто з дозволу монарха. В указі від 22 квітня 1799 р. чиновникам нагадувалося, що видавати паспорти для виїзду за кордон спільним підданам, зокрема полякам, можна лише з дозволу імператора¹⁸.

Термін, встановлений для спільних підданих, перед його закінченням було продовжено іменним указом уже наступного монарха, за погодженням з двома іншими зацікавленими сторонами, на три роки. Незабаром поняття "спільні піддані" взагалі було скасовано і надано право таким особам вільно користуватися своєю власністю у будь-якій із трьох держав¹⁹.

Таким чином, частину російських підданих благородного походження з території колишньої Речі Посполитої протягом усього нетривалого правління Павла I було частково обмежено в правах. Проте у цілому поляки, як уже зазначалося, користувалися милостивим ставленням до них монарха з перших днів його правління. Імператор, крім іншого, був змушений приділяти увагу шляхетській бідноті приєднаних територій. Так, іменним указом від 7 березня 1797 р. було припинено переселення чиншової шляхти на територію колишньої Вознесенської губернії²⁰. 3 квітня 1797 р. надано можливість її бідним представникам вступати в армію унтер-офіцерами й навіть у гвардію, що могло дати їм засоби до гідного існування та можливість зробити військову кар'єру²¹. Переважно ж укази Павла I щодо поляків стосувалися маєткових прав тих чи інших осіб, в основному заможних, а також надання їм чинів і посад.

Одні з перших указів монарха щодо поляків від 20 й 21 листопада 1796 р., тобто ще до оприлюднення указу про загальну амністію, стосувалися конфіскованої власності осіб, яких за правління Катерини II називали серед найнепримиренніших та найнебезпечніших ворогів Російської імперії, – одного з керівників польських військ Ігнація Дзялинського й одного з авторів конституції 3 травня і натхненників повстання 1794 р. графа І.Потоцького. Власне, маєток першого (у різних частинах генерал-губернаторства, всього 1949 чоловічих душ²²), свого часу пожалуваний сестрам – графиням Олександрі Браницькій та Катерині Скавронській (за угодою між ними відійшов у володіння останньої), повертався дружині Дзялинського – Феліції на підставі того, що останній частково був її спадком і приданим, а частково його було свого часу придбано на її гроші²³. За законодавством, чоловік не мав жодних прав на такі маєтності дружини, а тому їх не могли конфіскувати. Натомість граф І.Потоцький, звільнений з ув'язнення на поруки всіх поляків, які мешкали в Петербурзі, отримав свої землі безпосередньо. У даному разі імператор вирішив нічого не відбирати у нових власників. Якщо з маєтностей графа щось було пожалувано, в такому разі треба було лише призначити відповідну компенсацію²⁴. Павло I ще до повернення маєтностей пожалував

І.Потоцькому тисячу душ у великоросійських губерніях²⁵ з метою прив'язати його за допомогою цієї власності до імперії. Не менш цікавим є й те, що такий самий подарунок отримав і звільнений тоді ж, у листопаді 1796 р., Тадеуш Костюшко²⁶, але останній, як відомо, відмовився стати російським поміщиком.

19 листопада Павло I наказав повернути своєму камергеру графу Августу Ільїнському, відомому своєю лояльністю до імперії, місто Житомир, в якому тимчасово розташовувалося Волинське губернське правління. Щоправда, через місяць, 14 грудня, на прохання самого графа, Житомир було наказано залишити у казні, а його вже колишній власник почав отримувати грошову компенсацію²⁷, процес виплати якої розтягнувся та завершився вже на початку правління наступного імператора.

27 листопада Павло I на прохання колишнього повстанця-емігранта полковника Станіслава Загурського повернув йому 587 душ на Вінниччині²⁸, які Катерина II свого часу подарувала французькому емігранту, графу Валентину Естергазі. Так само на прохання Юзефа Богюца, засудженого, як учасника повстання, його маєток (м. Ушомир із навколишніми селами на Житомирщині, 443 душі), пожалуваний 18 серпня 1795 р. генерал-майору Федору Боровському в пожиттєву оренду, “з настанням цього терміну”, тобто після смерті останнього, перейшов, згідно з указом від 18 серпня 1797 р., “у вічне і спадкове володіння дочки прохача”²⁹. “З милосердя свого” імператор 7 березня 1797 р. повернув маєток (274 душі в Подільській губернії) й Флоріану Чарнецькому, відібравши його у Петра Обрескова³⁰.

Найбільші ж землі було повернено наприкінці 1796 р., 19 грудня: ключ Василівський (2064 душі) графу Рафаїлу Тарнавському (ще за життя Катерини II графиня О.Браницька, якій останній дістався за розділом із сестрою, клопотала про повернення цього маєтку його колишнім власникам³¹) і ту частину маєтку, братам Михайлу й Тадеушу Чацьким (близько 8,5 тис. душ у трьох ключах*), яку свого часу Катерина II пожалувала у володіння шістьом поміщикам³², а тому не повернула в січні 1796 р.

Отже, імператор Павло I продовжив політику своєї матері щодо повернення нерухомого майна його попереднім власникам, хоч і керувався при цьому дещо іншими мотивами. Якщо Катерина II для міцнішого приєднання нових територій та наведення ладу прагнула позбутися на них якомога більшої кількості “неблагонадійних елементів” і повертала маєтки в основному тим, хто не був звинувачений в участі у повстанні й заявив свою лояльність до імперії, то її син любив іноді показати себе милосердним та виявляв прихильність до поляків, особливо в перші місяці свого правління. І все ж не всі вони отримали назад свої землі. Всього у губерніях Правобережної України шести польським родинам було повернено близько 14 тис. душ селян чоловічої статі, не враховуючи маєток графа І.Потоцького, розміри якого не зазначено в указах.

Майже всі росіяни — колишні власники цих земель — відразу отримали відповідні компенсації, головним чином у великоросійських чи литовських губерніях. Фактично лише генерал-поручику Т.Тутолміну, з приводу зловживань якого під час його генерал-губернаторства, за скаргами населення, в 1797 р. велося слідство, було призначено компенсацію пізніше. А також немає даних про призначення її за поверненні маєтності Т.Чацького генерал-поручику графу Івану Ферзену.

Крім повернення своїх старих земель, поляки також отримували від імператора нові. Про два таких випадки згадано вище. Характерно, що Павло I жалував останнім нові маєтки на “їхній” же території. Причина цього, як правило, в указах зазначалася. В основному це було винагородження за старанну службу у цілому чи виконання певного завдання, відданість імператору чи державі. Щодо поляків такі формулювання в більшості випадків виглядають досить дивно. Найча-

* Кілька сіл, пов'язаних між собою в адміністративно-економічному відношенні.

стіше вони свідчать про давні зв'язки тих чи інших колишніх польських урядовців з російським двором. Як зазначав В. Семевський, про призначення пожалування нерідко просили особи, що “не мали на те жодного права”, як, наприклад, полковник Стрільбицький, котрий у 1798 р. клопотався про пожалування йому староства. Йому було відмовлено з тієї причини, що “такі милості робляться за службу государю й вітчизні”³³.

Найпершим серед поляків пожалування маєтку монарх удостоїв одного зі своїх улюбленців, камергера графа А.Льїнського, подарувавши йому 19 листопада 1796 р. “на заміну збитків, яких він зазнав у зв'язку зі змінами, що сталися з Польщею; надто ж на відзначення його завзяття та відданості” “у вічне й спадкове володіння” 2252 душі в старостві Уланівському у Брацлавській губернії³⁴. Щоправда, графу треба було домовитися з тогочасними емфітевтичними власниками цього староства і доповісти імператору про умови домовленості, після чого мала бути випирана жалувана грамота на нове володіння. Подібні ситуації, як уже зазначалося, траплялися. Маючи обмежений земельний фонд, Павло I часом жалував маєтності, що перебували в орендному чи пожиттєвому володінні, строку закінчення котрого новим власникам, як правило, треба було чекати, щоб вступити в свої права.

Указ про наступне пожалування земель полякам на території правобережних українських губерній було підписано через кілька днів, 27 листопада. Монарх подарував Карлу Глембоцькому “у нагородження ревності та відданості імперії” старостинське в минулому село Біле (516 душ) у Подільській губернії³⁵. За указом від 21 червня 1797 р., отримав можливість заокруглити свої володіння ще один представник польської знаті, граф Міхал Мнішек, якому було подаровано “королівські” села Колосова й Спиколоси (91 душа) в Кременецькому повіті Волинської губернії, як “дотичні до його родової вотчини Вишневець”³⁶.

Кільком особам було призначено пожалування зі складу викупленого у казну Поберезького маєтку князя О.Любомирського. Так, указами від 11 квітня 1798 р. та 26 травня 1799 р. колишній секретар короля Станіслава Августа, статський радник Фріз отримав у спадкове володіння з його складу 311 душ³⁷. 19 липня 1798 р. 1500 душ з того ж маєтку отримав брат колишнього його власника, генерал-лейтенант, командор Мальтійського ордена князь Любомирський “на відшкодування збитків”, яких він зазнав 1781 р. при розмежуванні територій Речі Посполитої й Новоросійської губернії, “коли відійшли від нього села з лісами”³⁸. 11 січня 1800 р. було підписано указ про пожалування “у вічне володіння” 1000 душ із Поберезького маєтку кам'янецькому єпископу графу Міхалу Сераковському “за вірну службу, завзяття і ревність”³⁹. Є також дані, що один із відомих соратників генерала Т.Костюшка, керівник польського загону, що готувався ввійти на територію Російської імперії з Молдавії вже за правління Павла I, Акім Дениско отримав від імператора пожалування в Балтському повіті Подільської губернії (200 душ у селах Гетьманівка, Стружинка, Неділкова та Глубочок)⁴⁰, але серед виданих іменних указів монарха він не згадується.

Крім роздавання нової власності, було також кілька випадків, коли імператор змінював статус уже наявних маєтностей поляків. Так, 30 грудня 1796 р. Павло I надав князю Станіславу Понятовському – племіннику короля Станіслава Августа – у спадкову власність староства Канівське і Богуславське (в однойменних повітах Київської губернії), що були у його ж пожиттєвому володінні, звільнивши їх від сплати кварти* в обмін на відмову від староства Бобруйського в Мінській губернії, яке теж було у пожиттєвій власності останнього, а потім відійшло в казну (згодом його було пожалувано у володіння п'ятьом чиновникам), а також від домагання купівлі прав на староство Кагарлицьке, яке імператриця Катерина II свого часу пожалувала у власність статському раднику Дмитру Трощинському⁴¹.

* Податок, який платили тимчасові власники староств на користь держави.

Ці два українських староства – Канівське та Богуславське, за господарювання князя зразково організовані й дуже прибуткові, після кількох років чиновницького управління були в повному спустошенні. Згодом із цієї причини власник навіть вирішив їх продати. Була ще одна причина продажу цих та інших українських маєтностей. Особисто знайомий із монархом і свідомий того, які порядки панують в імперії, князь С.Понятовський, котрий уже протягом кількох років постійно жив в Італії й не мав можливості особисто навести лад у господарстві маєтків, вирішив позбутися всієї нерухомості в межах Росії. Як він пізніше згадував, під час продажу останніх “сталася обставина, що характеризувала Павла I”. Князь уже майже досяг домовленості зі своєю сусідкою – графинєю О.Браницькою про продаж їй Корсунського маєтку, проте довелося його продавати у казну. Адже імператор, імовірно, дізнавшись про “красу тамтешнього палацу і цілої околиці”, забажав подарувати його своїй тодішній фаворитці Катерині Лопухиній⁴².

Із тією ж метою позбутися всієї “російської” нерухомості князь Станіслав уклав угоду з іншим представником свого роду, кузеном, полковником, князем Юзефом Понятовським про обмін маєтку Шендерівка (в Богуславському повіті Київської губернії) на одне з володінь останнього у межах його пруської або австрійської власності. Оскільки Шендерівський маєток був володінням ленним, тобто належав монарху й перебував в умовній власності роду до припинення його прямої чоловічої лінії, згоду на такий обмін треба було обов’язково отримати в імператора. Павло I дозволив цей обмін (що було зафіксовано іменним указом від 17 квітня 1799 р.⁴³), незважаючи на те, що князь Ю.Понятовський був у 1794 р. одним з керівників повстанських військ і його почуття до трьох країн-завойовниць були широко відомі.

Нарешті, указом від 30 квітня 1799 р. вдові княгині Яблоновській було дозволено залишити на рік від дня смерті її чоловіка князя Антонія староство Чигиринське, яке останній отримав у пожиттєве володіння за привілеєм короля Августа III ще в 1757 р.⁴⁴

Таким чином, милостиве ставлення імператора до поляків проявлялося протягом усього нетривалого періоду його правління не лише у прагненні відновити чи покращити майновий стан їх родин, а й у бажанні відзначити певні заслуги деяких осіб, у минулому підданих іншого монарха, в такий же спосіб, як у Російській імперії було прийнято винагороджувати заслуги представників знаті наданням земельної власності, причому в основному на територіях, “приєднаних від Польщі”, тобто там, де вони у більшості випадків мали вплив у суспільстві. Якщо, як уже зазначалося, семи особам (чи родинам) у правобережних українських губерніях було повернено їхні маєтності, то стільки ж осіб (щодо яких це більш-менш точно відомо) отримали там же у повну власність нові (близько 6 тис. душ). Але загалом за час правління Павла I “польський” маєтковий фонд на території Правобережної України зменшився приблизно на 19 тис. душ чоловічої статі.

Одночасно загальний розмір “російської” нерухомої власності на цих територіях за правління Павла I збільшився в основному шляхом нових пожалувань. Фактично лише трьом особам відібрані маєтки, повернені полякам, було компенсовано на території Правобережної України. Це граф Валентин Естергазі, який уже 12 січня 1797 р. отримав загалом 616 душ (більше, ніж втратив) у Волинській губернії з маєтків, конфіскованих в уніатського митрополита Ф.Ростоцького та інших церковних ієрархів⁴⁵. Це генерал Т.Тутолмін, щодо якого після довгого розслідування його адміністративної діяльності у 1793–1796 рр. монарх, врешті, змінив гнів на милість і призначив йому в спадкове володіння Торчинський ключ (крім містечка Торчин) у Луцькому повіті Волинської губернії (416 душ) та 3031 душу з Поберезького маєтку – загалом 3447 душ⁴⁶ – навіть більше, ніж свого часу виділила йому Катерина II. Нарешті, це княгиня Парасковія Гага-

ріна, яка після повернення маєтностей братам Чацьким отримала компенсацію з фонду колишніх королівщин у литовських губерніях, яку указом від 12 квітня 1799 р. їй було замінено на 500 душ із Поберезького маєтку⁴⁷. Решту компенсацій було призначено за межами Правобережної України, переважно на території колишнього Великого князівства Литовського.

Натомість осіб, яким на території правобережних українських губерній пожалувано нові маєтності, було 27. Цікаво, що серед нових власників немає прізвищ найвищих сановників катерининських часів, які у 1795–1796 рр. отримали від імператриці пожалування на відповідній території. Повторюється лише одне прізвище – полковника Андрія Ставицького⁴⁸, але розміри маєтків, які він отримував (від Катерини II 206 душ і від Павла I 302 душ), порівняно невеликі, й до того ж “подарунок” імператриці він свого часу швидко продав⁴⁹.

Більшість маєтностей, які монарх пожалував на території Правобережної України, мала невеликі розміри, в межах півтисячі душ. Перевищували тисячу їх лише дев’ять з останніх. Розмір найбільшого з них сягав 5397 душ. Це було колишнє Корсунське староство, котре свого часу, як уже зазначалося, його власник князь С.Понятовський мусив продати у казну, а не в приватні руки, бо імператор побажав подарувати його Лопухіним, що було здійснено 16 січня 1799 р.⁵⁰ Ще одне велике пожалування з фонду старостинських маєтків було зроблено барону Огеру: 25 листопада 1799 р. йому надано у пожиттєве володіння без сплати до казни кварти та інших податків, а 22 вересня 1800 р. перепризначено в спадкову власність староство Таращанське у П’ятигорському повіті Київської губернії, “в якому після пожалування з нього, за указом від 3 липня того ж року, київському цивільному губернатору Мілашевичу 203 душ нараховувалося селян чоловічої статі 1551 душа”⁵¹.

Решту великих пожалувань було призначено зі складу Поберезького маєтку. Найпершим з них було володіння в 3 тис. душ, надане генералу графу І.Гудовичу указом від 8 квітня 1798 р. Згодом, а саме 6 жовтня того ж року, вийшов другий указ, у якому вже було безпосередньо вказано населені пункти, призначені в це пожалування: містечко Чечельник, “яке називається тепер Ольгополем”, та села однойменного ключа, частину з яких ще треба було викупити із заставної посесії за рахунок зібраних з них же прибутків, які зберігалися у Подільській і Новоросійській казенних палатах⁵².

Наступним та ще більшим за розміром зі складу Поберезького маєтку було пожалування в 4 тис. душ, надане генерал-фельдмаршалу графу Івану Салтикову-2-му указом від 25 липня 1798 р. При визначенні складу володіння, до якого ввійшли містечко Саврань і села Савранського, Чечельницького й Піщанського ключів у Подільській губернії, в ньому нараховувалося 4026 душ⁵³. Частину сіл треба було викупити із заставної посесії. Найбільше ж пожалування зі складу Поберезького маєтку – 4464 душ – було зроблено указами від 12 жовтня та 17 грудня 1800 р. графу Ягужинському в обмін на його маєтності у Московській губернії⁵⁴.

Загалом із Поберезького маєтку росіянам було роздано 20 905 душ*, а якщо врахувати володіння, призначені в компенсацію останнім і подаровані полякам, то загальна сума пожалувань з цього джерела сягне 27 447 душ, тобто двох третин усієї кількості підданих цієї колись єдиної власності одного з князів Любомирських. Одночасно ці 20 905 душ становлять більше двох третин від усієї кількості підданих, призначених у нові пожалування росіянам (усього приблизно 30 184 душ). Решта маєтків – в основному колишні старостинські. Всього ж отримали нових власників на території трьох губерній Правобережної України

* Тут і далі підрахунки автора.

близько 41 тис. душ (не враховуючи староств, перепризначених їм у спадкове володіння), із них близько двох третин — з колишнього Побережського маєтку. Загальна кількість підданого населення Правобережжя, яке й раніше, до конфіскації чи продажу у казну, було в приватній власності та котре Павло I за час свого правління призначив у нові пожалування чи компенсації, сягає 28 тис. Одночасно з фонду колишніх староств приватновласницькими стали близько 11,4 тис. підданих чоловічої статі. Решта пожалуваних селян — колишня власність духовних осіб і церковних інституцій. Таким чином, змінився статус (на приватновласницький) близько 12,5 тис. кріпаків чоловічої статі, але ця кількість компенсується тим, що державними стали ті, що не пішли у роздачу зі складу Побережського маєтку. Тобто за час правління імператора на території трьох губерній Правобережної України кількісне співвідношення між різними категоріями кріпаків практично не змінилося.

Отже, політика Павла I в “приєднаних від Польщі губерніях” була такою ж неоднозначною, як і його законодавчо-адміністративна діяльність у цілому в імперії. Він намагався звільнитися від тягара спадщини Катерини II, що особливо проявлялося в дрібницях, поєднувалося з продовженням об’єктивного процесу розвитку законодавства й державних інституцій Російської імперії. Однією з важливих рис внутрішньої політики Павла I було те, що він не загострював увагу на питанні етнічної приналежності своїх підданих і зважав не на загальні заслуги представників вищої верстви, а на їхню особисту відданість монарху та якість виконання його конкретних наказів. Заслуги підданих імператор винагороджував різного роду подарунками, зокрема земельними пожалуваннями, причому полякам нові маєтності призначалися в основному на теренах, що раніше входили до складу їхньої знищеної держави. У правобережних українських губерніях за час правління Павла I “російський” земельний фонд зріс, але й надалі його невеликі розміри не можна порівнювати із загальною величиною “польського” на цій території.

¹ *Семевский В.И.* Пожалование населенных имений при императоре Павле // *Русская мысль*. — М., 1882. — Кн. XII. — С. 153–192; *Жукович П.* Западная Россия в царствование императора Павла // *Журнал Министерства народного просвещения* (далі — ЖМНП). — 1916. — Ч. LXIII, июнь. — С. 183–226; Ч. LXIV, август. — С. 207–263; Ч. LXV, октябрь. — С. 186–275.

² *Борисевич С.О.* Помісльні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861. — Дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1992; *Його ж.* Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830) // *Український історичний журнал*. — 1992. — №. 3. — С. 84–91; *Горенко Л.М.* Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. (на матеріалах Кам’янського маєтку Давидових). — Дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 1997; *Гордуновський О.М.* Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. — Дис. канд. іст. наук. — Черкаси, 2000.

³ Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание 1 (Далі — ПСЗ-1). — СПб., 1830. — № 18274, 18291, 18429, 18828, 19330, 19692, 19761 та ін.

⁴ Там само. — № 17608, 17636, 17916, 18245, 18278, 18628, 19136, 19154, 19356, 19376, 19402, 19672, 19769, 19810, 19856.

⁵ Див., напр.: там само. — № 18553, 19756; *Опись документов и дел, хранящихся в Сенатском Архиве*. — Отд. III. — Т. 1. — 1797. — СПб., 1910. — С. 47–48; Т. 3. — 1797–1800. — СПб., 1917. — С. 182, 186.

⁶ ПСЗ-1. — № 16187. — Ст. 11, 23.

⁷ *Семевский В.И.* Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) // *Журнал для всех*. — 1906. — № 5. — С. 300.

⁸ *Семевский В.И.* Пожалование населенных имений при императоре Павле. — С. 158–159; *Григоревич Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. 1788–1799 // *Сборник Императорского Русского Исторического Общества* (далі — Сборник РИО). — СПб., 1881. — Т. XXIX. — С. 372.

⁹ *Григоревич Н.* Указ. соч. — С. 305. За відомостями повернених маєтків 1796 р., князю О.Любомирському було повернено 41 134 душі; *Семевский В.И.* Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II. — 1906. — № 4. — С. 235; *Жукович П.* Сословный состав населения Западной

- России в царствование Екатерины II // ЖМНП. – 1915. – № 5. – С. 138.
- ¹⁰ Відповідно 15/26 січня і 8 березня 1797 р. – ПСЗ-1. – № 17736.
- ¹¹ Там само. – № 17585.
- ¹² Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла. – Ч. LXIV. – Август. – С. 212.
- ¹³ Там само. – Ч. LXIII, Июнь. – С. 198.
- ¹⁴ Чарторижский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. – М., 1912. – Т. I. – С. 120.
- ¹⁵ ПСЗ-1. – № 17736. – Ст. XI.
- ¹⁶ Там само. – Ст. XII.
- ¹⁷ Там само. – № 18652.
- ¹⁸ Там само. – № 18945.
- ¹⁹ Там само. – № 20063, 20093.
- ²⁰ Там само. – № 17872.
- ²¹ Там само. – № 17903.
- ²² Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 213–214.
- ²³ Сенатский архив. – Т. 1: Именные указы императора Павла I. – СПб., 1888. – С. 13.
- ²⁴ Там само. – С. 14.
- ²⁵ Там само. – С. 9.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. – С. 11, 35.
- ²⁸ Там само. – С. 16.
- ²⁹ Там само. – С. 270.
- ³⁰ Там само. – С. 133.
- ³¹ Бумаги князя Н.В.Репнина. 1794–1795 // Сборник РИО. – СПб., 1875. – Т. XVI. – С. 348.
- ³² Там само. – С. 548. Маєтності братів Чацьких було пожалувано генерал-фельдмаршалу графу Петру Румянцеву-Задунайському (1399 душ), генерал-поручику графу Івану Ферзену (2367 душ, обом – указом від 1 січня 1795 р.), генерал-поручику Т.Тутолміну (3000 душ, указом від 18 серпня 1795 р.), а також генерал-майору Петру фон Сухтелену (730 душ), вдові княгині П.Гагариній із дітьми (500 душ) і Миколі Пізані (500 душ) (трьома останніми – указами від 3 вересня 1795 р.). – Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – С. 215–217; Жукович П. Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II. – С. 140; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 212. – Оп. 1. – Од. зб. 1а. – Арк. 79–81 зв.
- ³³ Семевский В.И. Пожалование населенных имений при императоре Павле. – С. 186.
- ³⁴ Сенатский архив. – С. 11.
- ³⁵ Там само. – С. 17.
- ³⁶ Там само. – С. 249.
- ³⁷ Там само. – С. 385, 529.
- ³⁸ Там само. – С. 420.
- ³⁹ Там само. – С. 583.
- ⁴⁰ Описание документов и дел, хранящихся в Сенатском Архиве. – Отд. III. – Т. 1. – С. 239; Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – С. 230; Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла. – Ч. LXIV. – Август. – С. 208.
- ⁴¹ Сенатский архив. – С. 59.
- ⁴² Poniatowski S. Pamietniki synowca Stanislaw Augusta. – Warszawa, 1979. – S. 103.
- ⁴³ Сенатский архив. – С. 519.
- ⁴⁴ Там само. – С. 523.
- ⁴⁵ Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла. – Ч. LXIV. – Август. – С. 216.
- ⁴⁶ Сенатский архив. – С. 348, 428.
- ⁴⁷ Там само. – С. 513.
- ⁴⁸ Там само. – С. 16; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 210. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 2-2 зв.
- ⁴⁹ Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – С. 223.
- ⁵⁰ Сенатский архив. – С. 486.
- ⁵¹ Там само. – С. 564–565, 655.
- ⁵² Там само. – С. 383, 446.
- ⁵³ Там само. – С. 422, 491.
- ⁵⁴ Там само. – С. 659, 683.

The social-demographic, medicosanitary and psychological consequences of German-Soviet war of 1941–1945 for the under age citizens of Ukraine are being analyzed in the article (on the materials of 10 regions of Naddniproians'ka and Eastern Ukraine).